

Halaççanın Yitim ve Değişim Sürecine Tasarlama Kipleri Açısından Bir Bakış*

Sonel Bosnalı**

Özet: On Halaç köyünde yürütülen saha araştırmasında elde edilen verilerden hareket edilerek, tasarlama kiplerinin değişik türleri, biçimbirim, işlev ve sözdizimi özellikleri açısından değerlendirildiğinde, var olan değişik biçimbirimleri yerine birçok işlevin odaklandığı tek bir biçimbirim kullanımı eğilimi ortaya çıkmaktadır. İstek, şart, gereklilik, olasılık, zamanda öncelik, amaç bildirme gibi değişik işlevlerde kullanılan /-GA/ istek kipi biçimbirimi, hatta bazen buyurma bildiren cümlelerde de kullanılabilir. Bu bağlamda, tasarlama kiplerinin, Farsçanın yapısal ve işlevsel özelliklerine uygun bir şekilde, yapısal bakımdan daraldığı, buna karşın işlevsel kapsamının genişlediği bir değişim sürecinden bahsetmek mümkündür. Konu morfolojik ve sözdizimi düzeyinde değerlendirildiğinde, yine Farsçaya uygun olarak, sentetik yapıdan analitik yapıya, ortaçlı cümleden bağımlı bileşik cümle yapısına doğru bir dönüşüm gözlemlenmektedir. Sonuç olarak, Farsçadan kopyalanan unsurlar Halaççanın yapısal değişimine yol açmakla birlikte bu dilin yitimini değil, bilakis onun işlevselliğini sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Halaçça, dil yitimi, dil değişimi, tasarlama kipleri.

Giriş: Bir dilin işlevlerinin ve kullanımının daralması (işlevsizleşme), aktarımının durması dolayısıyla konuşur sayısının giderek azalması (azınlıklaşma), bu dilin yitim sürecinin belli başlı göstergelerindendir. Bununla birlikte, dilin yapısında da bu süreçle ilgili bazı göstergeler gözlemlenmektedir. Her şeyden önce, böyle bir dilin ölçünlü bir yapısı bulunmadığı ve dolayısıyla norma uygun yapısının aktarımı mümkün olmadığı için birçok değişkesi aynı anda aktarılmakta ve dil çok değişkeli bir özellik kazanmaktadır. Buna ek olarak, kullanımdaki yetersizlik ve dilin bazı unsurlarının aktarımının durması sonucunda üretkenliğini yitiren dil yapısı, daralma veya sadeleşme olarak nitelendirilebilecek bir sürece maruz kalmaktadır. Bu süreç, uzun vadede, dil yapısının iletişim ihtiyacını karşılayamayacak derecede yoksullaşmasına yol açabilmektedir. Bazı durumlarda, yitim sürecindeki dilde kaybolan unsurların yerine yabancı dilden aktarılan unsurların yoğunlaşması ve kalıcılığı, söz konusu

* Bu çalışma, Boğaziçi Üniversitesi BAP tarafından desteklenen 05HL101 kodlu araştırma projesinin bir ürünüdür.

** Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü / TEKİRDAĞ bosnalis@yahoo.fr

dilin özgün yapısının değişmesi ve baskın dilin yapısına benzemesine neden olmaktadır. Ancak alt dilin kullanımını sürekli kılması ve iletişimin bu dilde gerçekleşmesini sağlaması açısından, bu sürece olumlu yaklaşmak da mümkündür.

İran'da çok az sayıda bir nüfus (yaklaşık 20 000) tarafından konuşulan Halaçça, yitim sürecinin hızla ilerlediği ve yakın gelecekte yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan Türk dillerinden biridir. Kendine ait bir alfabeti, yazı dili, edebiyatı ve öğretimi bulunmayan, dolayısıyla kullanım ve işlevleri oldukça kısıtlı olan bu dilin konuşur sayısının her geçen gün azalmakta olduğu bilinmektedir (Bosnalı 2009). Halaççanın azınlıklaşma sürecinin ileri bir aşamada olduğu ve 2020 yılında ölü dil haline geleceği Doerfer (1999: 303-310) tarafından 1970'li yıllarda ileri sürülmüştür. Diğer yandan, Farsçadan aktarılan önemli ölçekteki unsurlar, bu dilin özgün yapısının ciddi değişikliklere uğramasına neden olmaktadır. Farsçanın etkisiyle ses ve sözvarlığı önemli değişimlere maruz kalan Halaççanın gramer yapısının da çok önemli ölçüde kopyalama olduğu görüşü yaygındır. Konuyu “bağımlı birleşik cümle” ve “-miş”li geçmiş zaman açısından değerlendiren Kırıl (2000a, 2000b) da, bu görüşü paylaşmaktadır. Biz de bu çalışmada, Halaççanın dil yapısında meydana gelen önemli değişikliklerin, tasarlama kiplerinin biçimbirim, işlev ve sözdizimsel özellikleri düzeyinde gözlemlenebileceği tezini savunacağız.

“Eylemin belirttiği oluş karşısında konuşurun tutumunu [...] gösteren eylem biçimlerinin özelliği” şeklinde tanımlanan kip, “bildirme” ve “tasarlama” olarak genellikle iki türde ele alınmaktadır (Vardar 1980: 103-104). Konuşurun eylem karşısındaki niyeti ve duygusunu ifade eden tasarlama kipini Palmer (1986) *izin, zorunluluk-gereklilik, buyruk, yeterlilik ve dilek* kipleri olarak değerlendirmektedir. Ancak bu kiplerin her birinin, dilden dile değişebilen çok daha önemli sayıda işlevleri bulunmaktadır. Her halükarda, içinde bir isteme veya dileme ifadesi bulunduğu için *dilek-istek kipi* olarak da adlandırılan tasarlama kipinin, Türkçede *dilek-şart, istek, gereklilik* ve *buyuru* olmak üzere dört ayrı türü olduğu ileri sürülmektedir (Banguoğlu 1986: 443). Türk dillerinde tasarlama kiplerinin bu dört ayrı biçimine çok eski dönemlerden beri rastlanmakla birlikte, bunların hem biçim hem de işlevleri itibarıyla iç içe girdikleri görülmektedir. Ercilasun'un (1995: 68) ifade ettiği gibi “bütün tasarlama kiplerinde, arka planda veya ön planda, arzu veya istek ifadesi vardır ve aynı ekler farklı fonksiyonlarda kullanılabilir”. Gülsevin'in Eski Türkçeye Türkçesinde istek kipi üzerine değerlendirmesi, her kip için ayrı eklerin bulunmadığını göstermektedir. Gülsevin, “tek bir şeklin hemen hemen bütün tür ve derecelerde istek bildirebilmekte olduğunu; aynı ekin hem dilek-istek, hem emir, hem tavsiye yolu ile gereklilik, hem temenni vs. için kullanılmakta” olduğuna işaret etmektedir (1999: 11). Türk dillerinde geleneksel olarak

emir, istek, şart ve gereklilik olmak üzere dört ayrı türde şekillenen bu kiplerin farklı biçimbirimlerinin Farsçanın etkisiyle daralarak tek bir biçimbirime (istek kipi) indirildiğini düşünmekteyiz. Bunun bir sonucu olarak, söz konusu kiplikleri bildiren cümle yapılarının Farsça sözdizimi özelliklerine uyumunun söz konusu olduğunu dile getireceğiz. Diğer yandan, tek bir biçimbirimde yoğunlaşan bu kiplerin, Farsça ile işlevsel benzerlik sunacak biçimde değiştiğini ileri süreceğiz.

Çalışmada kullanılan veriler, Boğaziçi Üniversitesi BAP destekli 05HL101 kodlu proje kapsamında, 2006-2007 yıllarında gerçekleştirilen alan araştırmalarında elde edilen ses kayıtlarına dayanmaktadır. Araştırma sahası, Halaçcanın en önemli bölgelerinden biri olan *Qom* şehrine bağlı *Halacistan* Bölgesinin *Qahan* ve *Dastjerd* ilçelerinde bulunan köylerdir. Bu çalışma çerçevesinde söz konusu köylerin sadece on tanesi göz önünde bulundurulmuştur. Bazıları tek dilli, diğerleri ise iki veya üç dilli olan bu köyler için metin içinde kısaltmalar kullanılmaktadır: Mansurabad (M), Zizgan (Z), Jerikagaç (J), Hemmetabad (H), Ahmedabad (A), Sefidale (Sd), Seft (St), Çahak (Ç), Esfid (E) ve Mujan (Mu). Sahada bize eşlik eden iki İranlı Türk bulunmasına karşın, köylülerle aramızdaki iletişim dili daha çok Farsça olmuştur. Her köyden rastgele seçilen bir kişiye on üç Farsça cümle verilmiş ve Halaçça karşılıkları istenmiştir. Dördüncü cümle dışındaki bütün cümlelerde istek kipi veya emir kipi kullanılmaktadır. Böylece, her örnek cümle için 10 cümle olmak üzere, toplam 130 cümle elde edilmiştir. Bu cümleler daha sonra çözümlenmek üzere hem video hem de ses bandına kaydedilmiştir. Söz konusu cümleler ve Halaçça karşılıklarının transkripsiyonu ekler bölümünde verilmektedir. Ancak, bu 130 cümlenin çözümlenmesinin tamamının metin içinde tek tek gösterilmesi mümkün olmadığı için, her cümle için önerilen 10 farklı cümleden sadece bir tanesine metin içinde yer verilebilmiştir. Böylece, metin içinde her örnek cümle için bir tane olmak üzere toplam 13 cümlenin çözümlenmesi bulunmaktadır. Metin içinde çözümlenmesi sunulan cümlelerin seçiminde, kullanım sıklığı kıstas oluşturmuştur; yani yapı bakımından aynı veya benzer olan cümlelerden en sık kullanılanı örnek cümle olarak seçilmiş ve metne dâhil edilmiştir. Bununla birlikte, düzenli ve anlamlı olan değişkeler de metin içinde gösterilmeye çalışılmıştır. Örneğin, 6. cümle için önerilen cümlelerden iki tanesi diğer cümlelerden farklı ama kendi aralarında yapısal benzerlik göstermekte ve çalışmamız için anlamlı bilgiler sunmaktadır. Dolayısıyla, bu cümleye 6(1) olarak metinde yer verilmesi uygun görülmüştür.

Halaçcanın ses sistemi değişik özel karakterler kullanmayı gerektirmektedir; bunun basım ve okuma aşamalarında doğuracağı sorun ve zorluklar göz önünde bulundurularak, transkripsiyonun olabildiğince sade olmasına çalışılmış ve Türkçeye uygun karakterler seçilmiştir. Bu cümlelerin çözümlenme-

sine başlamadan önce, Türk dillerinde tasarlama kipi konusuna çok kısa bir şekilde değinmek, Halaççada tasarlama kiplerinin özelliklerinin ve Farsçanın bu alandaki etkisinin daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayacaktır.

1. Halaççada tasarlama kipleri: işlev ve kullanımı

Halaççada da tasarlama kiplerinin buyurma, istek, şart ve gereklilik türlerinin her biri farklı biçimbirimlerle çekilmektedir (Doerfer 1988). Ancak günlük kullanımda bu biçimbirimlerin yerlerini giderek tek bir biçimbirime, yani istek kipi ekine bıraktığı görülmektedir. Bu değişimde Farsçanın “öznellik” kipinin önemli bir etkisinin olduğu yadsınamaz. Gerçekten de Türk dillerindeki farklı kiplere karşılık, Farsçada iki kip bulunmaktadır. Lambton bunları “öznellik” (subjunctive) ve buyurma (imperative) adı altında iki ayrı ulamda ele almaktadır. Ayrıca, buyurma kipi ile istek kipi biçim bakımından hemen hemen aynıdır; birkaç fiil dışında, fiillerin buyurma ve istek kipleri sadece ikinci tekil şahısta farklılık göstermektedir. Örneğin, *xâbidan* (uyumak) fiilinin buyurma kipi *bexâb*, *bexâbim*, *bexâbid* olarak; istek kipi ise, *bexâbam*, ***bexâbi***, *bexabad*, ***bexâbim***, ***bexâbid***, *bexâband* olarak çekilmektedir. Bu örnekten anlaşılacağı gibi, biçim bakımından bu iki kip arasındaki tek fark istek kipinin ikinci tekil şahıs ekidir (-i). Biçimsel olarak özdeşlik göstermesine karşın, Farsçada öznellik kipinin çok geniş bir kullanım alanı vardır. Genel olarak istek, arzu, dilek, umut, rica, emir, olasılık, gereklilik, zorunluluk, şart, şüphe, tahmin, niyet, dua, varsayım, öneri, korku, tereddüt, olumsuzluk... ifade eden bu kipin, ayrıca bazı durumlarda zaman, şart, amaç ve sonuç bildiren yan cümlelerde de kullanıldığı görülmektedir (Lambton 1961: 151-154).

1.1. Buyurma kipi: Türk dilinde buyurma kipinin teklik 2. şahıs, fiilin kökünden ibaret olup, diğer şahıs eklerinin bu biçime eklenen pekiştirici ve ünlemlerden ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bu görüşe göre, ilk Türkçede fiil tabanından sonra kullanılan pekiştirici ve ünlemler, bazen zamirleri de yanlarına alarak emir kipine vücut vermiş ve kendileri de emir eklerini oluşturmuşlardır (KTLG 2006: 794-795). Gabain (1988: 79), Eski Türkçede dilek-emir kipi başlığı altında, /-(A)yIn/, sadece fiil tabanı yahut /-GI/, /-zUn/ ~ /-çUn/, /-(A)llm/, /-η/ ~ /-InlAr/, /-zUnlAr/ biçimlerini vermektedir. Buna paralel olarak, “gönüllülük kipi” adı altında, /-(A)yIn/ ve /-(A)llm/ eklerini veren Tekin, “1. kişi ve kişilerin bir eylemi işlemek isteğinde olduklarını belirtir” demektedir. Diğer taraftan, Orhon Türkçesinde buyurma kipinin bir ya da daha çok kişiye verilmiş kesin bir buyruğu belirttiğini ve bu kipin, normal buyurma ve pekiştirmeli buyurma olmak üzere, iki türünün olduğunu ileri sürmektedir. Normal buyurma kipinin özel bir ekinin olmadığına işaret eden Tekin, bu kipin eylem kök ve gövdesiyle bir ve aynı olduğunu belirtmekte ve 2. çoğul kişi için /-(X)η/ veya /-(X)ηlAr/ ve 3. kişi için /-zUn/, /-çun/ eklerini vermektedir. Pekiştirmeli buyruğun ise /-gll/ eki ile kurulduğunu ileri sürmektedir (2000: 180-182).

Halaççada buyurma kipi diğer Türk dillerine göre önemli farklılıklar sunmaktadır. Öncelikle bu kipin on ayrı biçiminin bulunması en dikkat çekici unsurdur (Kıral 2006:184). Tekil 2. kişi genellikle fiilin tabanından ibaret olsa da, bazen bu fiil tabanına -i, -Ir, -Up(A), --āl, -Vk(A), yā:-, -Uv, -ār, yetü-, -pi gibi farklı ekler gelebilmektedir. Bu eklerden sonra -(d)Um, -ø (-Gil) ~ -i, -tA, -(d)UK, -dUḡ(iz), -tAlAr şahıs ekleri gelmektedir (Doerfer 1988: 185-192).

“Ne zaman geleceğini bana söyle” anlamındaki 1. cümle, bileşik yapıda bir dolaylı soru cümlesidir. Soru adılı, aynı zamanda temel cümle ile yan cümleyi bağlayan bir bağlaç işlevi de görmektedir. Temel cümle durumundaki buyurma cümlesi, hem Farsçada hem de Halaççada ilk sıradadır. Sözdizimi açısından bu iki dil arasında tam bir uyum söz konusu olmakla birlikte, sözvarlığı açısından bakıldığında, Farsçanın etkisinin oldukça sınırlı olduğu görülür. Farsçadan aktarılan tek öge, sadece üç cümlede Halaçça kaçan kelimesi yerine kullanılan *ne vaqt* (H, Z) ve *ne mouğa* (M) kelimeleridir. Temel cümlenin fiili Farsçada olduğu gibi Halaççada da buyurma kipinde çekilmektedir. Ancak *hay* biçimindeki önerilerin yanında bir cümlede fiil *hayi* (St) biçimindedir. Buyurma kipinin ikinci tekil kişisi fiil tabanının yanı sıra, -i eki de alabilmektedir.

(1) Be man begu key miravi

Mene hay(i) kaçan varuri
ben-YÖN söyle -(E2TK) ne zaman git-ŞZ2TK

“Bana ne zaman gideceğini söyle”

2. cümlede bu açık bir biçimde görülmektedir. Bu cümle hem Farsçada hem de Halaççada zaman bildiren bir bileşik cümle olup buyruk bildiren temel cümle, zaman bildiren yan cümleden sonra gelmektedir. Ayrıca temel cümleyi yan cümleye bağlayan zaman bağlacının Farsçadaki değişik biçimleri, Halaççada da görülmektedir. Bu cümlede kullanılan cümle başı bağlacı, *vaqti* biçiminin yanı sıra (M, H, Sd, St, Mu), bir cümlede *vaqti ke* biçimi (Ç), üç cümlede sadece *ke* biçimi (Z, J, A) ve bir cümlede *her vaqt ke* biçimiyle (E) de kullanılmaktadır. Bir diğer ilginç durum, yan cümlenin tümlecinin konumuyla ilgilidir: *ki ve her vaqt ki* bağlaçlı cümlelerde tümleş fiilin önünde konumlanırken (*Qomqa ke erdi / vardi*: Z, J, A ; *Qomqa her vaqt ke erdi*: E), *vaqti (ke)* biçimlerde Farsça konuşma dilinde görüldüğü gibi, konumunun sabit olmadığı anlaşılmaktadır: tümleş fiilin arkasında olabildiği gibi (*vaqti (ke) erdiy Qomqa*: Mu, H, St, Ç), önünde de konumlanabilmektedir (*vaqti Qomqa erdiy* M, Sd). Cümlenin her iki fiilinin Halaçça kökenli olmasına karşın, sadece bir cümlede geçen *telefon et-* fiilinin yanında (Z), Farsça karşılığı olan *zadan* fiilinden kopyalama olduğu anlaşılan *telefon / zeng vur-* fiilinin daha fazla kullanılması ilgi çekicidir. Fiilin kipinin ise buyurma olduğu ve bütün cümlelerde -i ekiyle çekildiği görülmektedir.

(2) Vaqti be Qom residi, be man telefon kon

Vaqti Qomqa erdiñ, mene bi telefon vuri / eti
zaman Qom-YÖN var-GÇ12TK ben-YÖN bir telefon vur- E2TK / et-E2TK

“Qom’a vardığında bana bir telefon et”

İfade, dolaylı emir veya nezaket emri olarak da adlandırabileceğimiz üçüncü kişiye ikinci kişi aracılığıyla yöneltilen buyurma biçiminde, üç ayrı tümceden oluşan bir bileşik cümle yapısı ortaya çıkmaktadır. Bu cümle dizim bakımından olduğu gibi fiillerinin biçimi bakımından da iki dilde benzerlik göstermektedir.

(3) Be mehze inke işân râ didid, be işân beguyid bâ man temâs begirand

Vaqti ke oni kördiz hayijiz mendile temas tut(al)n / (a)/(al)ğa
zaman o-YÜK gör-GÇ12ÇK söyle-EM2ÇK ben-BER temas tut-E3TK / İ3TK

“Onu görünce (gördüğünüzde) söyleyin, benimle temasa geçsin”

Tümce önü zaman bağlacı ile eylemin kılınış zamanını bildiren birinci yan tümce cümlelerin başında bulunmaktadır. Bu tümceyi temel tümceye bağlamak için Halaççada farklı bağlaçlar kullanılmaktadır: *be mehzi ke* (Mu) yanında, *vaqti (ke)* (M, Z, H, A, Sd), *her vaqt* (St), nesneden sonra sadece *ke* (J) ve hatta *eger* şart bağlacı (Ç, E) kullanılabilir. Oysa burada, bağlaçlı yan tümce yerine bir zarf-fiil kullanımı Halaççanın yapısına daha uygun olurdu. Eylemin gelecekte gerçekleşmesine bakmaksızın, her iki dilde de bu tümcenin fiilinin geçmiş zamanda çekilmiş olması da anlamlıdır. Temel tümce konumundaki ikinci tümcede, üçüncü kişi tarafından eylemin yapılması isteğinin ikinci kişiden bu kişiye iletmesi istenmekte veya buyrulmaktadır. Dolayısıyla bu tümcenin fiili buyurma kipinde olabileceği gibi istek kipinde de olabilirdi. Halaççada bu fiilin istisnasız buyurma kipinde çekildiği görülmektedir. Ancak, Farsçada buyurma ve istek kipinin ikinci çoğul kişi biçiminin aynı olması böyle bir ayırım yapmaya imkân vermemektedir.

Eylemin üçüncü kişi tarafından yapılması isteği veya buyruğunun ifade edildiği diğer yan tümce, temel tümcenin tümleci konumundadır. Bu tümleme tümcesi her iki dilde de sonda bulunmakta ve temel tümceye doğrudan bağlanmaktadır. Ancak, Farsçada bu iki tümce arasındaki ilişki bazen *ke* bağlacı ile de sağlanmaktadır. Fiil çoğu zaman Farsça *temâs gereftân* kelimesinin çevirisi olan *temas tut-* (M, J, A, St, (E), Mu), bazen *telefon / zeng vur-* (H, Sd, Ç), bazen de *sohbet et-* (Z) ve *danış-* (E) olarak karşımıza çıkmaktadır. Farsçada istek kipinde çekilen bu fiilin Halaççadaki biçimine bakıldığında, buyurma kipi eklerinin yanı sıra (Z, H, Sd, St, Ç, E, Mu), istek kipi eklerinin de kullanıldığı görülmektedir (M, J, A). Bununla birlikte, fiilin buyurma kipi-*DI* ve *-alDI* (Mu) biçiminde olup daha öncekilerden farklıdır. İstek kipi ise */ağa/* (M), */-alğa/* (A) ve */-allğ/* (J) olarak üç farklı biçimde görülmektedir.

1.2. İstek kipi ve işlevleri: İstek kipi için, Gabain (1988: 79), Eski Türkçede “buyurma kipi şekillerinin yerine, yer yer daha hafif bir mana ifadesiyle kullanılan” “-gAy” ve onun bileşik hali “-gAy är-” şekillerinden bahsetmektedir (1988: 92). Ancak Tekin, yalnız İrk Bitig ve öbür Tun-huang yazmalarında geçen bu eki, gelecek zaman olarak değerlendirmektedir (Tekin 2000: 190). İstek ile emrin iç içe olduğunu savunan Kemal Eraslan’a göre ise, “asli Türkçede istek için ayrı kip, emir için ayrı kip yoktu”. Dolayısıyla, emir kipinin olduğu ama istek kipinin bulunmadığı Eski Türkçedeki bu “-gAy” eki, “gelecek zaman ve gereklilik için kullanılan bir şekildi” (Ercilasun 1995: 72).

Halaçça istek kipi, eski /-gAy/ ekinden geldiği bilinen (Gabain 1988: 79) /-GA/ eki ve şahıs ekleri (-m, -η, -ø -k, -ηiz, -ler) ile çekilmektedir. Doerfer (1988:193-196), bu kipin istek, amaç, olumsuzluk, izin, şart, gereklilik, şüphe, olasılık, şikâyet, arzu (beklenti, umut) ve niyet gibi on bir ayrı işlevinden söz etmektedir.

1.1.1. İstek işlevi: İstek bildiren cümlede kullanılan *şe-* fiili “istemek” anlamında kiplik işlevindedir. Ancak aynı fiilin “sevmek” anlamında kullanıldığı da 4. cümleden anlaşılmaktadır (M, H, Sd, Ç). Bununla birlikte, Farsçada olduğu gibi, *hoşumer* (M, Z), *hoşum kelur* (A, E), *alağa varum* (J, Mu), *havul bilum* (St) gibi deyimler de “istemek” anlamında kullanılmaktadır. Bu anlamıyla kullanıldığında, yalın yapıdaki cümle, Türkçe sözdizimine uygundur. Bu durumda, yüklemnin nesnesi bazen mastar halinde kalıp adlaşmamakta ve herhangi bir ek almamaktadır: *hoqumaq şeyim* / *hoşumer* / *alağa varum* (M, H, Mu). Bazen ise, yükleme durum eki aldığı görülür. Ancak bu ek Halaçça olabildiği gibi: *hoqumağu* / *hoqumağı* (A, St, Ç), Farsça da olabilmektedir: *hoqumaqra* / *hoqumara* (Z, J, Sd). Bir örnekte ise, *şe-* fiili yerine kullanılan *hoşum kelur* deyiimiyle, nesnesinin çıkma halinde olduğu tespit edilmiştir: *hoqumaqta hoşum kelur* (E).

(4) Man ketâb xândanrâ besiyâr dust dâram
Men kitab hoqumaq(u/ı)/(ra) heyli şeyom
Ben kitap okumak-(YÜK) çok sev-ŞZ1TK
“Ben kitap okumayı çok severim”

Aynı fiil *istemek* anlamında kullanıldığında kiplik işlevindedir ve bu durumda, hem fiilin biçimi hem de cümlelerin yapısı kökten bir değişime uğramaktadır. İlk olarak cümlelerin bileşik yapıya dönüştüğü dikkati çekmektedir. *Şe-* fiiliyle ifade edilen istek, cümlelerin temel tümcesi, yapılması istenen eylem ise yan tümce konumundadır. Bu iki tümceyi bağlamak için beklenen, özellikle Farsça yazı dilinde sık görülen *ke* tümleme bağlacının yokluğu dikkat çekicidir. Yan tümce ve temel tümce arasındaki ilişki, yüklemle nesne arasındaki ilişki biçimindedir. Dolayısıyla bu yan tümceyi tümleme tümcesi olarak de-

ğerlendirmek gerekir. Ancak sözdizimi açısından bakıldığında, “yüklem-tümleç” dizgili istek bildiren bileşik cümle, “tümleç-yüklem” dizgili 4. cümleden farklılaşır. Diğer taraftan, temel tümcedeki fiilin istek bildiren bir fiil olması, yan tümcenin fiilinin istek kipinde çekimini dayatmaktadır. Ayrıca, ünlüyle biten fiil tabanından sonra gelen -yA- kaynaştırıcısı sabit değildir; *hoquyağam* yanında *hoquğam* biçimi de bulunmaktadır.

5 ve 6. cümlelerde görüldüğü gibi, her iki tümcenin öznesinin aynı olması istek kipi kullanımını engellemez.

(5) Mixâm ketâb bexunam

Şeyom ketab hoqu(ya)_{gam}

iste-ŞZ1TK kitap oku-(ya)-İ1TK

“Kitap okumak istiyorum”

(6) Mâdaram mixâhad bâ mâ be şeh̄r biâyad

Nenem şeyor bizdile şeh̄rke yekege

anne-İY1TK iste-ŞZ3TK biz-BER şeh̄r-YÖN ?-gel-İ3TK

“Annem bizimle şehre gelmek istiyor”

Farsçası “annem bizimle şehre gelmek istiyor” olan 6. cümleye karşılık olarak, iki köyde “annem bizimle şehre gelmeni istiyor” cümlesi verilmiştir (M, Z). Oysa böyle bir cümlenin Farsça karşılığı, “Mâdaram mixâhad bâ mâ be şeh̄r biâyî” olurdu.

Bu cümlelerde, tümcelerin özneleri farklıdır. Buna karşın cümle yapısında herhangi bir değişiklik söz konusu değildir ve yan tümcenin fiilinin yine istek kipinde çekimi gerekmektedir. Ancak bu durumda, buyurma kipinin (*kel*) kullanımı da mümkündür (Z). Diğer taraftan, istek kipinde bu fiilin *yekeḡ / yekeleḡ / yekegeḡ / yekelgeḡ* gibi değişik biçimleri bulunmaktadır. -GA ekinin G ünsüzünün bazen Oğuz Türkçesindeki gibi düştüğü görülmektedir (*yekeleḡ < yekelgeḡ*).

6(1) Nenem şeyir bizdile şeh̄rke yekeleḡ

anne-İY1TK iste-ŞZ3TK biz-BER şeh̄r-YÖN ?-gel-İ2TK

“Annem bizimle şehre gelmeni istiyor”

Ayrıca, *kel-* fiilinin tümleci işlevindeki *şehr* kelimesinin konumu, Farsçada olduğu gibi, sabit değildir: altı cümlede yüklemden sonra (Z, J, H, St, Ç, Mu), dört cümlede (M, A, Sd, E) yüklemden önce gelmektedir.

Kel- fiilinin istek kipinin çok farklı bir biçimi vardır. Diğer fiillerde görülmeyen *ye-* öneki, bu fiille birlikte sadece *var-* fiilinde *yo-* biçiminde bulunmaktadır. Türk dillerinde önekin bulunmadığı hatırlanırsa, bunun İran dillerinde emir ve istek kiplerinde kullanılan *be-* önekinden kopyalanmış olabileceği akla

gelmektedir. Ancak fiilin yalnızca emir ve istek kipinde beliren bir pekiştirme fiilinden türemiş olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Kıral (2006), bu tür yapılarıdaki ikinci fiilin yardımcı fiil olduğunu ileri sürmektedir.

1.2.2. Gereklilik bildirme : Eski Türkçedeki “-gAy” ekinin gereklilik için de kullanıldığı bilinmektedir (Ercilasun 1995: 72). Bunun yanında, sadece /-GU/ eki ile yapılan gereklilik kipinin varlığı ve bu sentetik biçimin Eski Uygur ve Karahanlı döneminde yaygın olduğu bilinmektedir. Daha sonraları, bir taraftan “ol ~ kergek” kelimeleri ile yapılan -GU ol ~ kergek analitik biçimi diğer taraftan da /-GU/ eki üzerine /+IUG/ eklenerek yapılan /-GUIUG/ sentetik biçimi ortaya çıkmıştır (KTLG 2006: 551-556).

Doerfer (1988: 141, 184), Halaççada sıfat-fiil kategorisinde sınıflandırdığı /-GUIUK/ ekinin /-Am/, /-ey/, /ø/ ~ /-er/, /-AK/, /-slz/ ~/-Ayz/, /-AllAr/ şahıs eklerini alarak ayrıca gereklilik de bildirdiğinden söz etmektedir. Farsçada ise gereklilik ve zorunluluk, *lazem*, *hatman*, *mecbur* gibi belirteç veya sıfatlarla yapılan birleşik fiillerin yanı sıra, genellikle *bâyestan* fiili yardımıyla ifade edilir. Değişik zamanlarda ve sadece 3. tekil kişisi çekilen bu fiil (*bâyad*, *bâyast*: *gerek*, *gerekir*; *mibâyad*, *mibâyast*: *gerekirdi*, *gerekirmiş*), esas fiilin önüne gelerek bu fiilin ifade ettiği eylemin gerekliliğini bildirir. Bu durumda asıl eylem fiili istek kipi biçimbirimini alır. Gereklilik bildiren cümlelerin ögelerinin sıralanışı şöyledir: (özne) + yardımcı fiil (*bâyestan*) (+ cümlelerin diğer ögesi) + esas fiil (istek kipinde) (Öztürk 1988: 51-53).

Halaççadaki *kerek* sözcüğü kiplik fiili olarak değerlendirilirse, Halaçça gereklilik cümlesiyle Farsça gereklilik cümlesinin sözdizimi açısından aynı yapıda olduğu görülür. Bununla birlikte, birçok Türk dilinde görülmeyen “gereklilik bildiren kelime + fiil tabanı -emir / -istek kipi” yapısına, Gagavuz ve Azerbaycan Türkçelerinde de rastlanmaktadır. Ancak *kerek* sözcüğü yerine Farsça *bâyad* sözcüğünün de kullanılmaya başlandığı görülmektedir (H, St).

(7) Bâyard kâr konam

Kerek işleyekem

Gerek çalış-İTK

“Çalışmam gerek”

Burada ilginç olan, eylem fiilinde /-GUIUK/, /-mAll/ gibi biçimbirimlere hiç rastlanmamış olması ve söz konusu fiilin Farsçadaki gibi sadece “istek kipi” biçimbirimiyle çekilmesidir. Ancak bu durumda fiil tabanına gelen ekler bazı farklılıklar göstermektedir. İlk önce, /-GA/ istek kipi biçimbiriminin /-ge/ (M, H, A, Sd, St, E, Mu) / /-ke/ (Z, J, Ç) değişkesi dikkat çekmektedir. Bunun dışında, fiil tabanı ile kip eki arasındaki *ye-* kaynaştırıcı ekinin sabit olmadığı görülmektedir: *işleyegem* (Z, A, Sd, Ç, Mu) ve *işleyigem* (St, E) biçimlerinin yanında

işlegem (J, H) biçimi de kullanılmaktadır. Ayrıca *işlepergem* örneğinde (M), fiil tabanı ile kip eki arasında bir başka ekin olabileceği görülmektedir.

Farsçada gerekliliğin olumsuzu, hem *bâyestan* fiilinin olumsuzu hem de eylem fiilinin olumsuzu ile mümkündür. Örneğin, *burada durmamalıyım* cümlesi için hem *bâyad injâ namânam* (eylem fiili olumsuz) hem de *nabâyad injâ bemânam* (kiplik fiili olumsuz) cümleleri kullanılır. Her iki durumda da eylemin “yapılmaması gerektiği”, “yapılmamasının zorunluluğu” vurgulanır. Ancak, 8. cümledeki gibi, eylemin “yapılmasının gerekli (faydalı) olmadığını” ifade etmek için “lazem” ekeyleminin olumsuzu (*lazem nist*) ile yapılır ve yine bu durumda istek kipi gerektirir.

(8) Lâzem nist ke dar injâ bemânam

Lazım dağ (ke) borça tularğ^{am} / kalıpağ^{am}
lazım COP(OLSZ) (ki) bura-BUL dur- İTK / kal -İTK

“Burada durmam (kalmam) gerekmez”

Gereklilik değil, bir olasılık, bir kabullenme ifade eden örnek dışındaki (Sd: *Olur ki borda biz kalmağağ*) bütün cümlelerde, gerekliliğin olumsuzu, Farsçada olduğu gibi cümle başında bulunan “lazım” sözcüğünün olumsuzu (*lazım dağ*) ve onu izleyen eylem cümlesi ile yapılmaktadır. Bu iki unsur arasındaki ilişki bazen doğrudan (H, A, St, Ç, Mu), bazen de “ke” bağlacı ile kurulmaktadır (M, Z, J, E). Ancak “lazım” sözcüğünün olumsuzu değişik biçimlerde göze çarpmaktadır. Bazen *dağ* sözcüğü tek başına (J, H, A, St, E, Mu), bazen de ekeylemlerle kullanılmaktadır. Kullanılan ekeylem, üçüncü tekil kişide: *dağol* (Z) / *dağel* (M) veya birinci tekil kişide: *lazım dağam* (Ç) olabilmektedir.

Her halükarda, *kal-* (M, H, A, Sd, Mu) ve *tur-* / *tular-* (Z, J, St, Ç, E) değişkenleri bulunan eylem fiilinin istek biçimbirimiyle çekildiği görülmektedir. /-GA/ kip ekinin /-A/ değişkisi burada da ortaya çıkmaktadır: *kalıpağ* (M), *turam* (Ç). Diğer taraftan, bazen fiil kökü ile kip eki arasında beliren, /-İpA/ : *kalıpağ(am)* (M, A, Mu) ve /-Ar/ : *tularğa(m)* (Z, J, E) ekleri görülmektedir.

1.2.3. İstek kipinin şart işlevinde kullanımı: Şart kipinin Türk dilinde eskiden /-sAr/ ekiyle ifade edildiği bilinmektedir. “Şartın en çok /-sAr/ fiil şekline şahıs işaretleri getirilerek ifade edildiğini” belirten Gabain (1988: 91), /-gay/lı gelecek zamanda olduğu gibi, şahıs eklerinin düşebildiğini” ve ayrıca “/är-sär/ ekinin de pek çok zamanın birleşiminin teşkiline yaradığını” ileri sürmektedir. Gerçekten de Göktürk anıtlarında /-sAr/’ın zarf-fiil eki olduğu ve şahıs eklerine bağlanmadan kullanıldığı görülmektedir. Şahıs eklerine bağlanarak şart çekiminin oluşması Eski Uygurca döneminde meydana gelmiştir. Karahanlı Türkçesinde bu eki -r ünsüzü düşerek /-sA/ şeklini almış ancak çekimin zamir kökenli şahıs ekleriyle yapılması devam etmiştir. Zamir kökenli şahıs ekleri yerine iyelik kökenli şahıs ekleri kullanımı Karahanlı dönemin

sonlarında başlamış, Harezmi, Kıpçak ve Eski Oğuz Türkçelerinde sabitleşmiştir (KTLG 2006: 694-696).

Halaççada şart kipi, /-sA/ ekiyle çekilmekte ve -m, -η, -ø, -K, -ηiz, -lAr şahıs eklerini almaktadır (Doerfer: 1988, 177). Bu ek, eski /-sAr/ ekinden gelmektedir. /-sA/ ekinin Halaççada hem şart hem de dilek işlevinde kullanıldığını gösteren çok sayıda örnek vardır. *Cemresi*'nin şiirlerinden alınan, “eger qoysey bi hala boduya vaqşam...” (izin versen bir boyuna baksam), “saçça tergag olsatdum, qaşça sürme olsatdum, yaşum haqa holunqa, onbeş yaşar olsatdum” (saçta tarak olsaydım, kaşta sürme olsaydım, yaşım geri dönüp onbeş yaşında olsaydım) dizelerinde bu kullanım görülmektedir. Ama bunun tersini gösteren “eger keldüy takı qomam yovargay” (Eger geldiyse artık gitmene izin vermem) gibi örnekler de bulunmaktadır (<http://xelecturk.blogspot.com>, 15.07.2007).

Ancak bizim önerdiğimiz aynı zamanda dilek ve arzu bildiren bileşik şart cümlesine karşılık verilen on cümlenin hiçbirinde fiil /-sa/ kip ekiyle çekilmemiştir. Z (*kalıparıız*) ve J (*tularğı*) örnekleri dışındaki bütün cümlelerdeki biçimbirimler istek kipi ekidir. Bununla birlikte fiil, *kalıpalıgan* (M), *kalıpağay* (A, Sd, Mu), *kalıgayız* (St), *turay* (Ç), *turgay* (H), *tularğa* (E) gibi bazı farklılıklar göstermektedir.

(9) Agar injâ bâ mâ bemâni xoşhâl mişavim

Eger borça bizdile *kalıpağay* hoşal olamız
eğer bura-BUL biz-BER kal- ?- İZTK memnun ol-ŞZİÇK

“Eğer burada bizimle kalırsan memnun oluruz”

Fiili şimdiki zamanda çekilen asıl cümle, *eger* belirteci ile başlayan şart cümlesinden sonra gelmektedir. Hem sözdizimi açısından hem de şart kipi yerine istek kipi ekinin kullanımı bakımından, Farsça ve Halaçça cümlelerin uyum içinde olduğu görülmektedir.

1.2.4. Amaç bildirme: Farsçada amaç cümlesi iki ayrı yapıda olabilmektedir. Birinci şekliyle, amaç bildiren tümce *ke* veya *tâ* bağlacı ile bağlandığı temel tümceden sonra gelir. Bu durumda amaç tümcesinin fiili istek kipindedir.

(10) Nâmerâ be mo'allem dâdam ke barâye man bexânad

(O) Name(ri/ro) verdim muallimke (ke) mene hokuyağa

(O) mektup-(YÜK) ver-GÇ11TK öğretmen-YÖN (ki) ben-YÖN oku-ya-İZTK

“Mektubu bana okuması için öğretmene verdim”

Amaç cümlesi hem sözdizimi hem de biçimbirim bakımından Halaççada da aynıdır. 10. cümle için önerilen cümlelerde sadece biri dışında, hep istek kipi kullanılmıştır: *hokuyağa / hokuğa*. *Jerikagac* köyünde bu cümlede şimdiki

zaman kullanılmıştır (J). Bunun yanında, Z, J, E ve Mu örneklerinden hareket ederek *ke* bağlacının kullanımının Halaççada zorunlu olmadığı söylenebilir. Diğer yandan bu bağlaç, tümlecin konumuna göre, bazen yüklemden sonra bazen de tümleçten sonra gelebilmektedir: *name muallimke verdim ke...* (M, Sd); *name verdim muallimke ke ...* (H, A, St, Ç). Temel ve yan tümcelerinin ortak nesnesi olan *name*, sadece temel tümcede bulunmaktadır; yan tümcede tekrar edilmemekte ve yerine bir adıl kullanılmamaktadır. Farsçada belirtili olan bu nesne (*nâmerâ*) Halaççada genellikle yalın haldedir. Ancak bazen, bu nesnenin belirtili kılınması için Farsça *-râ* ekinin ödünçlendiği görülmektedir: *nâmeri* (St), *nâmero* (Ç).

Farsçada bir başka yapıdaki amaç cümlesi *barâye in ke* bağlacı ile yapılmaktadır. Bu durumda amaç bildiren yan tümce, sonuç bildiren temel tümceden önce gelmekte ve amaç bildiren tümcenin fiili yine istek kipinde çekilmektedir.

(11) Barâye inke tanhâ namânim pişe mâ âmadand

Bunun salında ki yalkız kalmağaq(in) bizim yanımızqa keldiler
Bu-İL sebep-İV3TK-ÇIK ki yalnız kal-OLSZ-İÇK biz-İL yan-İY1ÇK-YÖN gel-GÇ13ÇK
“Yalnız kalmayalım diye bize geldiler”

Yan tümcenin konumu açısından, Halaçça da aynı yapıya sahiptir. Önerilen cümlelerin amaç bildiren tümceleri ilk sıradadır. Ancak bir kişi, bu cümlelerin Halaçça karşılığını söyleyemezken (H), iki kişi cümle yapısında değişiklik yaparak söylemiştir. Bunlardan biri, *şe-* fiili kullanarak cümleyi istek cümlesine dönüştürmüştür: *şeyir biz yalkız qalmağaq keldi bizim yanımızka* (Ç); bir diğeri de, sebep cümlesine dönüştürmüştür: *yalkız kalmışerti, keldi bizim yanımızka kalıpaq* (J). Bununla birlikte, bu cümlelerde de istek ve sebep bildiren tümceler ilk sıradadır. Ayrıca, *Jerikagac* cümlesi dışındaki (burada fiil geçmiş zamanda çekilmiştir: *kalmışerti*), bütün cümlelerin birinci fiili istek kipinde çekilmiştir: *kalmağaqin* (M), *olmağaq* (Z), *kalmağaq* (Sd, Ç, E, Mu), *kalmağa* (A, St).

Farsça örnek cümlelerin fiilinin şahsı üç cümlede değiştirilmiştir. Amaç bildiren tümcenin fiilinin birinci çoğul kişide olması gerekirken, üç köyde üçüncü tekil kişide çekilmiştir: *kalmağa* (A, St) ve *kalmışerti* (J). Benzer durum ikinci fiil için de geçerlidir; Bu fiilin üçüncü çoğul kişide olması gerekirken, bazı cümlelerde üçüncü tekil kişide çekilmiştir: *kalmış* (A, St, E) *keldi* (J, Ç).

Sözvarlığı açısından bakıldığında, *barâ ye in ke* bağlacı dışında (A, Sd, Mu) bütün sözcüklerin Halaç kökenli olması dikkat çekicidir. Ayrıca bu bağlaç da tam olarak yerleşmiş değildir; bununla birlikte *bunun salında ki* (M), *onda salı ki* (Z), *bu hatırka ke* (St), *ona köre ki* (E) gibi bağlaçlar da kullanılmaktadır.

1.2.5. Yeterlilik ve olasılık işlevi: Halaççada yeterlilik, olasılık ve izin ifade etmek için, Doerfer'in *potentialis* olarak adlandırdığı /-İbil-/ biçimbiri-

minin kullanıldığını gösteren veriler bulunmaktadır (Doerfer 1988: 122). Bu biçimbirimi /-İbil-/~/-Abil-/ olarak, *Cemresi*'nin Azerice'den çevirdiği bir şiirde de görmekteyiz: *yatübilümürom, hiyebilümürom, erebilümürom...*(xelecturk.blogspot.com, 15.07.2007). Ayrıca, Nurabad köyünde bir yaşlı Halaç'ın bize söylediği bir atasözünde de bu biçimi görmekteyiz: *Tülki varubilmazerti kufasıya, bir süpürke vurdı qurduqasıya* (Tilki inine gidemiyordu, kuyruğuna bir süpürge bağladı).

Ancak bizim cümlelerin hiç birinde bu biçimbirimin kullanıldığına tanık olunmamaktadır. Elde edilen değişik yapıdaki cümlelerin neredeyse tamamı Farsça yapısal özellikler taşımaktadır. Gerçekten de Farsçada yeterlilik, olabirlik ve izin ifade etmek için *tavânestan* (yapabilmek) yardımcı fiilin yanında *şodan* (olmak) yardımcı fiili ve *momken* sıfatıyla yapılan fiil kullanılmaktadır. *Tavânestan* fiili bütün kişilerde çekilebilirken diğer fiillerin kişisiz yapısı (3. tekil kişi) kullanılmaktadır. Her üç yardımcı fiilden sonra gelen esas fiil, mastar ekinden arınmış kök olarak kalabildiği gibi istek kipinde de çekilir. Her üç durumda da cümle öğelerinin sıralanışı şöyledir: Özne + yardımcı fiil + cümlenin diğer öğeleri + esas fiil (Öztürk 1988: 50-51).

(12) Momkene pişe mâ biâyi?

Mümküner	bizim	yanımızka	yekelgeŋ ?
mümkün-COP3TK	biz-İL	yan-İY1ÇK-YÖN	?-gel-İ2TK

“Bize gelebilir misin?”

“Bize gelebilir misin” anlamındaki Farsça cümlenin karşılığı olarak sadece bir köyde önerilen, *kelij bizim yanımızka* (H) soru cümlesi basit yapıda olup fiili de bildirme kipindedir. Diğer cümlelerin tamamı bileşik yapıdadır. Bu cümlelerin cümle başı edatı işlevindeki yan tümceleri bir kiplik fiilinden ibarettir. Bunlar, Farsçada kullanılan fiillerin aynısı veya kopyasıdır. Bu tür cümlelerde en sık *mümkün* sıfatıyla yapılan yardımcı fiilin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu sıfat, bazen Halaçça *er-*: *mümküner* (Z, J, A) bazen de Farsça karşılığı olan *-e* fiili ile çekilmektedir: *mumküne* (M, Mu). Yine aynı işlevde sık olarak kullanılan bir diğer fiil *ol-* fiilidir: *olur* (Sd, Ç, E). Ayrıca, aynı işlevdeki *emkanı var* deyiimi de bir defa kullanılmıştır (St).

Mümküne(r) / olur / emkanı var tümcesinden sonra gelen temel tümcenin fiili (kel-) istisnasız istek kipinde çekilmektedir. Ancak fiilin istek kipi yine değişik biçimlerde: *yekegeŋ* (A, Sd), *kel(g)eŋ* (Z), *yek(e)ge(y)* (St, E), *yekey* (Mu), *yekel(g)eŋ* (M, Ç), *yekeleŋiz* (J). Son olarak, temel tümcenin fiilinin tümleci bazen fiilden önce: *bizim yanımızka kel-* (M, Z, J, Sd); bazen de fiilden sonra gelmektedir: *kel- bizim yanımızka* (H, A, St, E, Mu).

1.2.6. Zaman (öncelik) bildirme: Farsçanın Halaçça üzerindeki etkisinin en iyi gözlemlendiği cümle türlerinden biri, zaman bildiren cümlelerdir. Bu

cümleler, hem yapı hem de fiilin kipi bakımından Farsça ile örtüşmektedir. Eylemin eşzamanlı gerçekleşmesi durumunda bildirme kipi kullanılırken, gerçekleşmesi şüpheli olan bir iş anlatılmak istendiğinde istek kipi gerekmektedir. Gelecekte düşünülen bir eylemin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusundaki belirsizlik de istek kipi kullanımını dayatmaktadır. *Tâ inke / mowqe'î ke / vaqti ke* (-inceye kadar) gibi bağlaç ve bağlaç guruplarının bulunduğu cümleler de bu türdendir. Diğer taraftan, *qabl az inke, piş az inke* (-meden önce) gibi kelime guruplarıyla ifade edilen öncelik, yine istek kipi kullanımını zorunlu kılmaktadır.

(13) Qablaz inke be menzele mâ biâyand qazayeşanrâ xorde budand
Qablaz in ke bizim hevke yekelgeler şamlarunu yemişertiler
önce bu ki biz-İL EV-YÖN ?-gel-İÇK yemek-İYÇK-YÜK ye-GÇ2-COP-GÇ13ÇK
“Bizim eve gelmeden önce yemeklerini yemiştirler”

Farklı zamanlı eylemleri ifade eden bileşik cümlede, eylemin kılınış zamanını belirten yan tümce, zarf işlevinde olup temel tümceye bir cümle başı zaman belirteci ile bağlanmaktadır. Yan tümcenin eylemi temel tümcenin eyleminden daha önce kılınmış ise, bu tümce *qablaz inke* (M, H, A, Sd, St, Ç, Mu), *pişaz inke* (Z) veya *o çağ ki* (E) gibi zaman belirteçleriyle başlamakta ve fiili istek kipinde çekilmektedir. Farsçada olduğu gibi, cümle başı zaman belirteci yerine *ke* bağlacının kullanıldığı da görülmektedir: *Bizim hevke ke yekegeler, qazalarını yemişertiler* (J). Bu durumda da fiil yine istek kipinde çekilmektedir. İstek kipinin genellikle şimdiki zamanda olduğu görülmektedir: *yeke* (H), *yekeler* (Ç), *yekeleler* (Z, Sd, Mu), *yekegeler* (J, E). Ancak *kelmış olu(ğ)alar* (M) ve *yekegerti* (A) gibi istek kipinin bileşik zamanlarına da rastlamak mümkündür.

Bu kurala uymayan tek örnek, fiilin istek kipinde çekilmediği *Sefidale* cümlesidir: *Qablaz inke bizim hevimize kelmışerti, naharı yemişerti* (St).

Sonuç: Çok değişkenlik, Halaççanın en önemli özelliklerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bu çok değişkenli özellik, “Halaçça / (Halaçça) / Farsça / Oğuz Türkçesi” biçimindedir. Araştırma kapsamındaki köylerin aynı coğrafi ve idari bölgeye ait ve birbirlerine çok yakın oldukları göz önüne alınırsa bunu sadece ağız farklılığıyla açıklamak zorlaşmaktadır. Ayrıca bu değişke, aynı kişinin değişik cümlelerinde de gözlemlenebilmektedir. Bunu, söz konusu dilin belli bir *normunun* (ölçünlü yapısının) bulunmaması ve bu normun aktarılmamasından kaynaklanan, konuşurların dil seviyelerindeki yetersizlikle açıklamak daha uygundur.

Halaçça tasarlama kiplerinin her birinin kendine özgü bir biçimbirime sahip olmasına karşın, bu çalışmada ele alınan cümlelerde bütün türler için tek bir biçimbirim kullanımı eğilimi ortaya çıkmaktadır. İstek, şart, gereklilik kiplerinin

de sadece istek kipi biçimbirimi kullanımına hatta bazı buyurma cümlelerinde de rastlamak mümkündür. Birçok biçimbirimin yerlerini tek bir biçimbirime bırakacak şekilde yitimi, Halaçça dil yapısının uğradığı daralma sürecinin bir belirtisi olarak yorumlanabilir. Ancak bu gelişmeyi bütün tasarlama kiplerinin tek bir biçiminin bulunduğu Farsçanın etkisiyle açıklamak da mümkündür. Tasarlama kipleri biçimbirimlerinin kaybolmasıyla birlikte, istek kipi biçimbiriminin işlevsel kapsamı genişlemektedir. İstek kipi, bu çalışmada ele alınmayan ve Farsçadaki işlevlerle birebir örtüşen çok daha önemli sayıda işlevi yerine getirmektedir.

Sözdizimi ve morfolojik açılardan meydana gelen değişimler de Farsça etkisi tezini güçlendirmektedir. Bu çalışma kapsamında gözlenebilen ortaç kullanımının kaybolması ve yerini bileşik cümle yapısına bırakması, sentetik yapıdan analitik yapıya geçiş gibi dönüşümler, bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, Halaççanın önemli bir yapısal dönüşüm süreci geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu dönüşüm, bazı dil unsurlarının yitimi olarak değerlendirilirse “yapısal daralma” olarak yorumlanabilir. Ancak yiten bu unsurların yabancı bir dilden (Farsçadan) kopyalanan unsurlarla giderilmesi ve bu kopyalama sonucunda dilin yapısında oluşan değişim göz önünde bulundurularak bu sürecin “yapısal dönüşüm” olarak yorumlanması daha uygundur.

Kaynaklar

- Banguoğlu, Tahsin (1986). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Bosnalı, Sonel (2009). “İran Halacistan Bölgesinin Etnik-dilsel Yapısı ve Halaç Türkçesi”. *Uluslar Arası Türklük Bilgisi Sempozyumu*. 25-27 Nisan 2007. *Bildiriler-1*. Erzurum. 191-200.
- Doerfer, Gerhard (1971). *Khalaj Materials*. Indiana University. Uralic and Altaic Series.
- _____ (1988). *Grammatik des Chaladsch*, Wiesbaden: Otto Harrasowitz.
- _____ (1999). “İran’da Türk Dil ve Lehçeleri ve Bunların Hayatta Kalma Şansı”. 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*. Ankara: TDK Yay. 303-310.
- Ercilasun, Ahmet Bican (1995). “Türkçede Emir ve İstek Kipi Üzerine”. *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993)*. Ankara: TDK Yayınları. 61-72.
- Ergin, Muharrem (1977). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Minnetoğlu Yay.
- Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- Gülsevin, Gürer (1990). “Türkçede –sA Şart Gerundiumu Üzerine”. *Türk Dili* 467: 276-279.

- _____ (1999). “Eski Türkiye Türkçesi “İstek Kipi” Üzerine”. TDK-Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü. *Osmanlı Türkçesi Öncesi Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı*. İstanbul.
- Kıral, Filiz (2000a). “Reflections on –miş in Khalaj”. *Evidentials (Turkic, Iranian and Neighbouring Languages)*. Ed. Lars Johanson, Mouton de Gruyter. Berlin-Newyork. 89-101.
- _____ (2000b). “Copied relative construction in Khalaj”. *Studies on Turkish and Turkic Languages*. Turcologica 46 Ed. Aslı Göksel, Celia Kerlake. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 181-188.
- _____ (2006). “Weiteres zum Imperativ im Chaladsch”. *Ural-Altäische Jahrbücher*. Harrassowitz Verlag. 183-198.
- KTLG (2006). *I–Fiil- Basit Çekim*. Ankara: TDK Yay.
- Lambton, Ann K.S. (1961). *Persian Grammar*. Cambridge University Press.
- Öztürk, Mürsel (1988). *Farsça Dilbilgisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Palmer, Frank Robert (1986). *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- Türkyılmaz, Fatma (1999). *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*. Ankara: TDK Yay.
- Vardar, Berke (Ed.) (1980). *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

Kısaltmalar:

E	: Buyurma kipi	YÜK	: Yükleme durumu
İ	: İstek kipi	YÖN	: Yönelme durumu
ŞZ	: Şimdiki zaman	İLG	: İlgı durumu
GÇ1	: Geçmiş zaman (-di)	BUL	: Bulunma durumu
GÇ2	: Geçmiş zaman (-miş)	ÇIK	: Çıkma durumu
ÇK	: Çoğul kişi	BER	: Beraberlik durumu
TK	: Tekil kişi	İY	: İyelik durumu
OLSZ	: Olumsuzluk		

Ekler

1. Be man begu key miravi
- M Mene hayıñ ne movğa varı
- Z Mene hay ne vaqt varıri
- J Mene hay kaçan vari
- H Mene hay ne vaqt variuri
- A Mene hay kaçan varuri

- Sd Mene hay kaçan varuri
St Mene hayi kaçan varuri
Ç Mene hay kaçan varıyuri
E Mene hay kaçan vari
Mu Mene hay kaçan varuyri
2. Vaqti be Qom residi, be man telefon kon
M Vaqti Qomqa erdiñ, bizke bi telefon vuri
Z Qomqa ki vardi, be men telefon eti
J Qomqa ki erdi, bizke telefon vuri
H Vakti erdiñ Qomqa, mene bi zeng vuri
A Qomqa ki erdi, bizke telefon vuri
Sd Vaqti Qomqa erdi, bizke telefon vuri
St Vaqti erdiñ Qomqa, bi zeng mene vuri
Ç Vakti ki vardiñ erdiñ Qomqa, mene bi zeng vuri
E Qomqa her vaqt ki erdi, bizke zeng vuri
Mu Vaqti erdi Qomka, bizke telefon vuri
3. Be mehze inke işânâ didid, be işân beguyid bâ man temâs begirand
M Vaqti ke oni kördiñ, hay mendile bi temas tutağa
Z Vaqti ke oni kördi, hay mendile sohbət etti
J Muni ke kördiz, hayiñiz bizdile temas turalğ
H Vaqti muni kördiñ hay mene bi zeng vurdi
A Vaqti muni kördiñ hay menle temas turalğa
Sd Vaqti oni kördiz hay belesi telefon vurdi
St Her vaqt belesi kördi hay mendile bi temas tutti
Ç Eger oni kördi hatman hay mene bi telefon vurti
E Eger oni kördi hay mendile danışdi (temas tutti)
Mu Be mehzi ke filan kesi kördi hay mence temas turaltı
4. Man ketâb xândanrâ besiyâr dust dâram
M Men ketab hoqumaq heyli hoşumer (şeyim)
Z Man ketab hoqumara heyli hoşumar
J Men ketab hokimara ziyad alağa varum
H Men ketab hokimaq ziyad şeyim
A Men ketab hokimaqu hoşum kelur
Sd Men ketab hoqumaqra heyli şeyom
St Men ketab hoqumaqı havul bilum
Ç Men ketab hoqumaqu havul şeom
E Men ketab hoqumqta hoşum kelir
Mu Ketab hoqumaq alağa varum

5. Mixâm ketâb bexunam
M Şeyom kitab hoquyağam
Z Şeyom kitab hoquyağam
J Şeyim kitab hoquğam
H Şeyum kitab hoquyağam
A Şem kitab hoquğam
Sd Şeyom kitab hoquğam
St Şeom kitab hoquğam
Ç Şeyom kitab hoquyağam
E Şeyom kitab hoquyağam
Mu Şeyom kitab hoquğam
6. Mâdaram mixâhad bâ mâ be şehr biâyad
M Nenem şeyir bizdile şehrke yekelen
Z Nenem şeyir bizimle kel şehrke
J Nenem bizile şeyir yekege şehrke
H Nenem şeyor bizdile yeke şehrke
A Nenem şeyur bizdile şehrke yekege
Sd Nenem şeyur bizdile şehrke yekege
St Nenem şoyur bizdile yekege şehrke
Ç Nenemte şeyir bizdile yekege şehrke
E Nenem şeyir mendile şehrke yekge
Mu Nenem şeyir mendile yeke şehrke
7. Bâyard kâr konam
M Kerek işlepergem
Z Kerek işleyekem
J Kerek işlekem
H Bayad işlegem
A Kerek işleyegem
Sd Kerek işleyegem
St Bayad işleyigek
Ç Kerek işleyekem
E Kerek işleyigem
Mu Kerek işleyegem
8. Lâzem nist ke dar injâ bemânâ
M Lazım dağel ke orça kalıpaq
Z Lazım dağol ke tularğa
J Lazım dağ ke burda tularğam
H Lazım dağ burda kalğam
A Lazım dağ borça kalıpağaq
Sd Olur ki borda biz kalmağaq

St Lazım dağ turğayız burda
Ç Lazım dağam burda turam
E Lazım dağ ke burda tularğaç
Mu Lazım dağ men burda kalıpağam

9. Agar injâ bâ mâ bemâni xoşhâl mişavim
M Eger borça bizim yanımızça kalıpalığan, hoşal olamız
Z Eger borça kalıparıñız, hoşal olamız
J Eger burda tularğı, biz heyli hoşal olamız
H Eger burda bizim hevçe turğay, hoşal olamız
A Eger borça kalıpağaç, hoşal olaamız
Sd Eger burda kalıpağay, havul iş körmışeñ
St Eger siz burda kalığayız, biz hoşal olamız
Ç Eger burda turay, heyli hoşal olum
E Eger burda tularğa, biz hoşal olamız
Mu Eger bizdile qalıpağaç, hoşal olımız

10. Nâmerâ be mo'allem dâdam ke barâye man bexânad
M Name muallimke verdim ke mene hokuyağa
Z Name verdim muallimke mene hokuyağa
J Name verdim mallimke mene hokuyur
H Name verdim muallimke ke mene hokuuğ
A Name vermişem muallimke ke mene hokuuğa
Sd Name muallimke verdim ke mene hokuyağa
St Nameri verdim mudürka ke mene hokuuğa
Ç O namero verdim muallimme ke mene hokuuğa
E Name verdim muallimke men hokuyağa
Mu Name verdim muallim hokuuğa

11. Barâye inke tanhâ namânim pişe mâ âmadand
M Bunun salında ki yalqız kalmağağın, bizim yanımızça keldiler
Z Onda salı ki biz yalqız olmağaç, bizim yanımızça keldiler
J Yalñız kalmışerti, keldi bizim yanımızça kalıpaç
H ?
A Baraye inke yalkuz kalmağa, bizim yanımızça kelmiş
Sd Baraye inke yalqız kalmağaç, bizim yanımızça keldiler
St Bu hatırka ke yalqız qalmağa, kelmiş bizim yanımızça
Ç Şeyir biz yalqız qalmağaç, keldi bizim yanımızça
E Ona köre ki tek qalmağaç, kelmiş bizim yanımızça
Mu Baraye inke biz yalqız kalmağaç, kelmişle bizim yanımızça

12. Momkene pişe mâ biâyi?
M Mümüküne bizim yanımızka yekelgeñ?
Z Mümüküner (olur) bizim yanımızka keleş (kelgeñ)?
J Mümüküner bizim yanımızka yekeleniz?
H Keliş bizim yanımızka?
A Mümüküner yekegeñ benim yanımka?
Sd Olur bizim yanımızka yekegeñ?
St Emkanı var yekege bizke?
Ç Olur yekelen bizim yanımızka?
E Olur yekge bizim yanımızka?
Mu Mumkine yekey bizim yanımızka?
13. Qablaz inke be menzele mâ biâyand qazayeşanrâ xorde budand
M Qablaz inke bizim hevke kelmiş olualar, qazalarını yemişertiler
Z Pişaz inke yekeleler bizke, qazalarını yemişertiler
J Bizim hevke ke yekegeler, qazalarını yemişertiler
H Qablaz inke yeke bizim hevimize qazalarını yemişertiler
A Qablaz inke bizke yekegeñti, qazasını yemişerti
Sd Qablaz inke bizim hevke yekeleler, şamlarunu yemişertiler
St Qablaz inke bizim hevimize kelmişerti, naharı yemişerti
Ç Qablaz inke yekeler bizim hevimizke qazalarını yemişertiler
E O çağ ki bizke yekegeler, qazalarını yemişertiler
Mu Qablaz oni ke yekelele bizim hevimize hekmeklerin yemişertiler

An Examination of the Change and Possible Extinction of the Khalaj Language in Terms of Intentional Moods*

Sonel Bosnali**

Abstract: This article is based on a study of the Khalaj language through data gathered from fieldwork conduct in ten Khalaj villages in Iran. The study is an examination of the Khalaj language in terms of its intentional mood and structure. In the article different kinds of grammatical moods are evaluated in terms of morphological, functional and syntactical features. These features are examined in terms of the relationship between Khalaj and Persian. The study shows that there is a tendency for the usage of only one morphology type, upon which many functions focus. As such, the subjunctive mood /-GA/ used for numerous functions; namely the subjunctive, the conditional, to express a necessity, probability, priority in time and as an indicative of purpose can all be used as imperative sentences. This leads us to the conclusion that there has been an evolution in the grammatical moods, resulting in similar patterns to grammatical moods in the Farsi language both in terms of structure and function. As in Farsi, Khalaji has undergone a process of change, whereby it has become structurally narrow, but functionally wider. When the subject is examined on the morphological and syntactical level, again in conformity with the Farsi language, one can note a transformation from a synthetical to an analytical structure and a change from sentences with adjective participles to the correlative sentence. Consequently, it can be stated that the grammatical features which are borrowed from the Farsi language are leading to structural changes in the Khalaji language, but far from resulting in its loss, these adaptations are permitting its continued functionality.

Key Words: Khalaji Language, language extinction, language change, mood.

* This study is a product of the Boğaziçi University BAP-funded research project, code no. 05HL101

** Namık Kemal University, Faculty of Arts and Sciences, Western Languages and Literature / TEKİRDAĞ bosnalis@yahoo.fr

Рассмотрение изменений и исчезновения халаджского языка с точки зрения использования наклонений*

Сонель Босналы**

Резюме: Используя материалы, полученные в результате полевых исследований в десяти халаджских деревнях, было обнаружено, что при рассмотрении различных видов наклонения, морфологических, синтаксических и функциональных особенностей наблюдается тенденция использования одного многофункционального морфологического типа вместо имеющихся различных морфологий. Окончание /- GA / сослагательного (желательного) наклонения, используемое для многочисленных функций, таких, как выражение желания, обстоятельства, необходимости, вероятности, приоритета по времени, выражении целей, иногда может быть использовано и в повелительном (приказном) предложении. В этом контексте можно говорить о процессе изменения, в течении которого использование конструктивного наклонения сократилось в соответствии со структурными и функциональными особенностями персидского языка, в противовес этому функциональное содержание гораздо расширилось. При исследовании данной темы на морфологическом и синтаксическом уровне, опять же в соответствии с персидским языком, наблюдается переход от синтетической к аналитической структуре, а также переход от предложения с причастным оборотом к зависимому сложному предложению. Таким образом, можно утверждать, что грамматические особенности, заимствованные из персидского языка наряду с тем, что ведут к структурным изменениям халаджского языка, способствуют не исчезновению, а скорее обеспечению его функциональности.

Ключевые Слова: халаджский язык, исчезновение языка, изменение языка, наклонение.

* Эта работа является результатом научного проекта под кодом 05HL101 университета Богазичи, 27-28 августа 2007 года была представлена в виде доклада на международном конгрессе турецкого языка и литературы в Стамбульском университете культуры.

** Университет Богазичи, колледж иностранных языков / Стамбул
bosnalis@yahoo.fr